Op de foto in oorlogstijd
Studio Wolff, 1943

Tamara Becker & An Huitzing

Op de foto in oorlogstijd
Studio Wolff, 1943

Tamara Becker & An Huitzing

Lecturis

10 Januari 1943

20 Februari 1943

50 Maart 1943

104 April 1943

146 Mei 1943

228 Juni 1943

274 Juli 1943

334 Augustus 1943

390 September 1943

442 Verantwoording

446 Register

Januari 1943

Prof. H.W. Siemens	Leiden - Boerhaavelaan	F. 1.2.3.4		
14. Ferro	A'dam Fekkerstr. 2	F. 5	fl.	5.–
14. Petersmaas	A'dam Rustenburgerstr. 353 I	F. 5	"	5.–
14. Vegting	Watteaustr. 52	P.	"	5.–
15. Loodrechter	A'dam	P.	"	6.–
16. Hess	N. Amstellaan 155	P.		5.–
16. Meyer	N. Amstellaan 143	P.	"	5.–
16. Kurz	Scheldestr. 108	P.	"	1.–
16. Mook	Africanaplein	P.	"	1.–
18 Landsberger	A. dam	P.	"	1.–

TERWIJL IN HET DIEPSTE geheim in Casablanca premier Churchill, president Roosevelt en de generaals De Gaulle en Giraud praatten over de heroovering van Europa op Hitler, regende het pijpenstelen in de Jekerstraat in Amsterdam waar Annemie Wolff-Koller aanbelde op nummer twee. Het was donderdag 14 januari 1943. Annemie klom de twee trappen op naar de woning van de Joodse Harrold Ferro en zijn witblonde vrouw Fokje. Ze was gevraagd om foto's te komen maken van hun zoontje Robert. Hij keek haar tussen de spijlen van zijn box vrolijk en scheel aan. In september zou ze met Robert en Harrold buitenfoto's gaan maken op het landje waar later de RAI gebouwd zou worden. Dat werden heel ongedwongen foto's: Harrold die Robert hoog in de lucht zwaaide en Robert die brullend in zijn blootje op zijn dikke beentjes stond. Maar daar was het op 14 januari nog te koud voor.

Harrold en Fokje waren getrouwd in oktober 1941. Harrold was 29 jaar en studeerde nog, Fokje was 25 en werkte. Dat zij 'gemengd' gehuwd waren, zou in de komende jaren van groot belang blijken te zijn. Dagelijks werden anti-Joodse maatregelen afgekondigd. Harrolds Joodse ouders Mozes en Roosje Ferro zouden in april 1943 zelfmoord plegen door gasverstikking. Ze wilden niet naar Polen gestuurd worden. Harrold was degene die hen vond; zijn broer Fred was al ondergedoken. Het was onduidelijk hoe lang een gemengd huwelijk bescherming zou bieden. Net als andere gemengd gehuwde mannen, moest Harrold verplicht op Schiphol werken om dat onklaar te maken voor geallieerde landingen. Hij moest met een moker puin hakken.

Eind 1943 zou Harrold besluiten om voor de zekerheid toch onder te duiken. Een paar dagen nadat Annemie in september buitenfoto's van Harrold en

13 *Fokje Ferro-Westerhof*

Robert had gemaakt, gingen Fokje en Harrold ieder apart op de foto. Zo hadden ze een foto van elkaar, terwijl Harrold onderdook en Fokje met de kleine Robert introk bij haar ouders in de Geulstraat. Harrold was altijd een enthousiast amateurfotograaf geweest; het is mogelijk dat hij Studio Wolff kende van het tijdschrift *Kleinbeeldfoto* en de Kleinbeeld Vereniging.
Harrold zat korte tijd in 's-Graveland ondergedoken en daarna in Den Haag. Toen in het najaar van 1944 de razzia's op Joden waren afgelopen, dacht hij dat het in Amsterdam wel veilig zou zijn en hij liep van Den Haag terug naar Amsterdam. In de Haarlemmermeer werd hij aangehouden door een Duitse soldaat, die wilde weten hoe hij bij Schiphol moest komen. Harrold wees hem in zijn beste Duits de weg, waarna ze ieder huns weegs gingen. Dit zou één van de verhalen over de oorlog worden die Harrold graag vertelde. Harrold richtte begin jaren vijftig Bureau Ferro op en was één van de grondleggers van marktonderzoek in Nederland.

Later op dezelfde dag ging Annemie naar de Rustenburgerstraat waar ze de twee maanden oude Beppie Peters Maas fotografeerde. Beppie lag vredig op de arm van de kraamverpleegster die voor deze gelegenheid nog een keer bij haar was komen kijken. Beppie was geboren in november 1942. Haar vader Jacob behoorde als briljantsnijder tot de minderheid van niet-Joden in het diamantvak. Hij was in 1941 getrouwd met Marietje Kronig uit Zwolle en sindsdien woonden ze in de Rustenburgerstraat. Daarvoor had Marietje bij haar oudere zus Bertha in de Scheldestraat gewoond, bij Annemie om de hoek. Annemie Wolff zou een maand later de twee kinderen van hun broer Oscar Kronig fotograferen.

14 *Beppie Peters Maas met kraamverzorgster*

Op 14 januari was Annemie dus met haar kleinbeeldcamera eropuit gegaan om foto's bij mensen thuis te nemen, maar meestal kwamen haar klanten bij haar. Zij kon aan huis een studio opstelling maken met een scherm en drie grote fotolampen. Vermoedelijk fotografeerde zij in de rest van de maand januari niet met een kleinbeeldcamera. In het kasboek noteerde ze de namen van diverse klanten, maar met een ander teken voor het filmnummer. Die negatieven zijn niet in haar nalatenschap aangetroffen.

De volgende naam in het kasboek bij 14 januari was Vegting.[1] Net als de Ferro's waren de Vegtings gemengd gehuwd. Dat begrip werd al eeuwen gebruikt voor een huwelijk tussen mensen van verschillende religies, in Nederland voornamelijk tussen katholieken en protestanten. Door de anti-Joodse maatregelen die de Duitsers de laatste twee jaar hadden ingevoerd, had de term een politieke en juridische lading gekregen.
De jurist Wim Vegting was getrouwd met de Joodse Free Tak. Hun dochters Mieke en Betty waren in januari 1943 tien en zeven jaar oud. De Vegtings woonden sedert 1935 in één appartement in de Watteaustraat met Frees bejaarde ouders, Sal en Mietje Tak. Sal was diamantslijper en commissionair in diamanten geweest. Het was een hechte familie, waarbinnen Free zorgde dat de kinderen zich altijd veilig voelden, wat er ook gebeurde.
Frees zus Betsy en haar man David Bachrach hadden kort bij hen ingewoond. Zij hadden in 1942 van een betrouwbare vriend een tip gekregen hoe zij met een boot naar Engeland konden vertrekken. Het verhaal over de boot bleek echter doorgestoken kaart. De vriend was er zelf ingetuind. Betsy en David werden opgepakt en op 13 augustus 1942 in Sobibor vermoord.
Begin april 1943 werd er midden in de nacht aangebeld en op de deur gebonsd. Wim was niet thuis; hij was een paar maanden eerder opgepakt en zat om onbekende reden vast.[2] Free opende de deur; twee mannen stapten naar binnen en arresteerden haar ouders. Free heeft zichzelf haar hele leven verweten dat zij de deur opengedaan heeft. Toen de kinderen de volgende dag wakker werden, waren hun grootouders weg. Ze werden half april 1943 in Sobibor vermoord. De achtergebleven familie hoorde pas na de oorlog hoe het Sal, Mietje, David en Betsy was vergaan.
Wim Vegting was als jong broekje uit een arm gezin op de postkamer van het stadhuis van Amsterdam komen werken; Free was twee jaar ouder en werkte er als secretaresse. Zo hadden ze elkaar ontmoet. Wim had eigenlijk dichter willen worden. Hij was een kunstliefhebber en amateurfotograaf, maar ook een slimme jongen die snel opklom in de ambtelijke hiërarchie. In de avonduren studeerde hij rechten en promoveerde daarin. Tot begin jaren veertig was hij secretaris bij de Amsterdamse Dienst der Gemeentelijke Handelsinrichtingen, die over de zee- en de luchthaven ging. Zijn dochter Betty herinnert zich zeventig jaar later dat zij en haar zusje mee mochten naar Schiphol en de haven. Wim moet opdrachtgever of contactpersoon geweest zijn voor de publiciteitsfoto's van lucht- en zeehaven die Helmuth en Annemie maakten. Betty weet dat haar vader met veel waardering over mevrouw Wolff en haar foto's sprak. Ze waren bevriend, maar noemden elkaar niet bij de voornaam en Annemie kwam niet bij de familie Vegting over de vloer. Anders dan bijvoorbeeld een gezamenlijke vriendin, de bekende vrouwelijke graficus Fré Cohen die in 1942 nog door Annemie gefotografeerd was voor het *Joodsche Weekblad*. Annemie had haar en de familie Vegting ook voor de oorlog al geportretteerd.
Toen bij de Gemeente de ariërverklaring gevraagd werd, weigerde Wim Vegting en werd ontslagen. Hij vestigde zich als advocaat. Free had bij haar huwelijk een zeer uitgebreide uitzet – lakens, tafellakens en bestek – gekregen die in de loop van de

oorlog geruild werd voor eten. Toen er na september 1943 in Amsterdam bijna geen Joden meer waren en iemand met een Jodenster op straat wel erg opviel, hield Free zich schuil in eigen huis. Haar dochtertjes moesten de boodschappen doen. Annemie heeft de foto's die ze op 14 januari van de Vegtings maakte niet bewaard. Het is mogelijk dat Free en Wim deze foto's later in het jaar gebruikten voor een zogenaamde Calmeyerprocedure. Met die procedure probeerden zij gedaan te krijgen dat Free niet-Joods werd verklaard. De aanvraag moest met foto's en verklaringen worden ondersteund. Het – verzonnen – verhaal was dat Free geen kind van haar ouders zou zijn maar dat Sal en Mietje het kind van hun ongehuwde katholieke dienstmeisje hadden aangenomen als hun kind. Notariële verklaringen van de grootouders ondersteunden dit verhaal, dat echter niet geloofd werd. De aanvraag werd afgewezen.[3] Dankzij haar huwelijk met Wim overleefde Free de oorlog.
Wim hielp Annemie toen zij als stateloze naturalisatie aanvroeg.[4] Verscheidene mensen schreven brieven over haar verzetswerk, maar de naturalisatie kwam maar niet af. In 1949 schreef Wim Vegting, inmiddels professor in het administratief recht aan de Gemeentelijke Universiteit, een brief naar de raadsadviseur van het ministerie van Justitie. Hij meldde dat hij Annemie al jaren kende en stelde: 'Zowel vóór als na het overlijden van haar man heeft mevr. Wolff blijk gegeven van een volstrekt anti-nazi gezindheid. Zij heeft door steun te verlenen aan onderduikers enz. de maatregelen van de bezetters tegengewerkt.' Hierna kwam de naturalisatie snel voor elkaar. Wim Vegting stierf in 1956 tijdens een operatie, hij werd 54 jaar.

Met de foto's van Ferro, Peters Maas en Vegting begon Annemie Wolff op 14 januari 1943 met haar werk als portretfotograaf. Haar kasboek begon echter met 'Prof. H.W. Siemens, Leiden – Boerhaavelaan'. Ze had op 9 december 1942 vier rolletjes volgeschoten op de bruiloft van Gesi Siemens en Rolf Hemmeler. De ouders van de bruid, Hermann en Bé Siemens, waren vrienden van Helmuth en Annemie. Eind jaren dertig hadden zij een uitgebreide serie foto's van de familie Siemens genomen. Aanleiding was dat van Hermann een buste gemaakt was voor de Leidse universiteit. Ze fotografeerden hem naast zijn evenbeeld in klei. Annemie noteerde de bruiloftsfoto's bovenaan in haar kasboek van januari 1943. Ze schreef niet op wat ze voor het maken van de foto's had gekregen. Daarover was discussie ontstaan tussen haar en Hermann Siemens. Zij dacht dat hij voor de foto's zou betalen; hij dacht dat het een vriendendienst was. Na een paar brieven over en weer, betaalde hij. De ruzie werd bijgelegd en in augustus 1943 zou Annemie foto's van zijn andere dochter maken, een stralende blonde Belinde Siemens.

Op zaterdag 16 januari werd Berlijn gebombardeerd. Dit zou een serie zware bombardementen op Duitse steden inleiden, die de opmars van de geallieerden in Zuid- en later West-Europa begeleidden. In Amsterdam liep de familie Kurz die dag een kort stukje van hun huis in de Scheldestraat naar Annemies woning. Ze hadden echter al een lange weg afgelegd voor zij zich in Amsterdam vestigden. Emil Kurz kwam uit het zuiden van Polen. Hij trouwde in 1933 in het Duitse Essen met Klara Biberstein, die elf jaar jonger was. Zij was afkomstig uit Husiatyn, een stad die eerst behoorde tot Oostenrijk-Hongarije, daarna tot Polen en sinds 1939 tot Oekraïne. Emil en Klara kwamen beiden uit orthodoxe Joodse families. Ze emigreerden met Emils familie naar Wenen omdat Oostenrijk hen toleranter leek tegenover Joden dan Polen. In Wenen werd hun dochter Dori in 1936 en hun zoon Fred in 1937 geboren.
Emil werkte, net als zijn broers en zus, voor het familiebedrijf in optische frames, A. Kurz & Co. Ze hadden vestigingen in Egypte, Italië, Joegoslavië,

17 *Bruiloft van Gesi Siemens en Rolf Hemmeler*

Nederland en Oostenrijk. Na de Duitse annexatie van Oostenrijk in maart 1938, kwam de familie opnieuw in beweging en verspreidde zich over Joegoslavië, Palestina, de Verenigde Staten en Nederland. Emil, Klara en hun kinderen verhuisden naar Maastricht, waar een afdeling van het bedrijf gevestigd was. Twee jaar woonden ze daar, voor ze – één dag voor het uitbreken van de oorlog in Nederland – naar Amsterdam kwamen. Het bedrijf 'A. Kurz & Co, import- en groothandel in optische artikelen' zat op Keizersgracht 750. Maar ook hier werden door de Duitse bezetter anti-Joodse maatregelen ingevoerd. Joodse bedrijven moesten vanaf maart 1941 worden aangemeld en er werden Verwalters, bewindvoerders, aangesteld. Zo werd in 1942 beslag gelegd op de firma Kurz. Bezittingen moesten bij de bank Lippmann-Rosenthal & Co worden geregistreerd.[5] Later moest al het bezit en vermogen boven de waarde van *f* 250 bij deze bank worden ingeleverd. Inboedels werden geïnventariseerd, zodat het bekend was wat de verhuisfirma A. Puls uit de huizen van gedeporteerde Joden moest halen. Met het geld dat hij nog bij elkaar kon sprokkelen, kocht Emil een diamant, hoewel hij die dus niet mocht bezitten. Een Joodse kennis taxeerde de diamant en verraadde Emil, hopend zijn eigen familie te beschermen. Emil en Klara werden 's nachts van huis opgehaald. Het appartement en hun bezittingen werden in beslag genomen. Met de diamant kochten ze zich weer vrij en konden hun huis weer betrekken, aldus het familieverhaal. Op 6 augustus 1942 werd Emil opnieuw gearresteerd, bij een van de eerste grote razzia's in Amsterdam-Zuid, waarbij speciaal getrainde medewerkers van de Amsterdamse politie werden ingezet. Emil werd gedeporteerd naar Auschwitz. Klara probeerde hem vrij te krijgen.[6] Waarschijnlijk was Klara degene die in januari 1943 Annemie voor één gulden een setje pasfoto's liet maken. Fred kan zich ruim zeventig jaar later nog herinneren dat zijn moeder wanhopig bezig was om visa voor de Verenigde Staten te vragen. Klara zou echter in oktober 1943 worden opgepakt en naar Westerbork worden gestuurd. De kinderen waren toen reeds met hulp van buren ondergedoken. Ondertussen was Klara's broer bezig om voor hen papieren voor Palestina te regelen. Vandaar dat Dori en Fred in december 1943 naar hun moeder in Westerbork gingen, zodat ze samen naar Palestina zouden kunnen vertrekken. In februari 1944 werden ze naar Bergen-Belsen gestuurd, waar meer Joden waren die geruild zouden kunnen worden tegen Duitsers in geallieerd gebied. In april 1945 werden ze in Tröbitz door het Russische leger bevrijd, als passagiers van de trein die twee weken doelloos rondgereden had, het zogenaamde 'Verloren transport'. In juni 1945 keerden ze terug naar Nederland, in een kamp voor 'displaced persons' in Maastricht, waar ook andere door Annemie gefotografeerde mensen zouden belanden.

Na terugkomst in Amsterdam, kwam Klara weer in contact met vrienden en familie. Zij hoorde dat Emils broer met vrouw en kinderen vanuit Belgrado was gedeporteerd en vermoord. Emil bleek op 13 november 1942 in Auschwitz te zijn vermoord, drie dagen na zijn laatste brief. Klara, Dori en Fred betrokken hun oude huis in de Scheldestraat. In oktober 1945 kwamen ze weer bij Annemie om pasfoto's te laten maken, opnieuw voor visa voor Amerika.[7] Emils broer Charles kwam vanuit de Verenigde Staten om voor visa te zorgen. Voordat dit rond was, overleed Klara begin 1946 in Amsterdam aan de gevolgen van tyfus. Ze was 37 jaar. Charles nam de kinderen mee naar Zweden, waar ze naar school gingen en Engels leerden. In juli 1946 gingen Dori en Fred met de SS Gripsholm naar New York. Ze werden geadopteerd door hun andere oom in de Verenigde Staten, die in 1938 met vrouw en dochter uit Wenen was gevlucht. Annemie had tot en met 18 januari nog vijf

klanten. Ze was weinig zorgvuldig bij het noteren van hun namen en adressen. Zo schreef ze Dordrechter met 'ch' in plaats van een 'g', Hess met een 's' te veel, Meyer in plaats van Maier en Mook in plaats van Mock. Het adres van Dordregter was alleen 'Amsterdam' zonder straatnaam, vandaar dat onduidelijk is om wie het gaat. Hes en Maier zouden later nog een keer foto's komen laten maken. Ook van haar laatste klant van januari 1943, de familie Landsberger, noteerde ze nu het adres niet, maar later wel.

Op maandag 18 januari begon in Warschau de eerste opstand in het getto als reactie op de deportatie van de Joodse bewoners. In Amsterdam liet de zon zich niet zien en leek het wel te vriezen. De familie Landsberger hoefde maar zevenhonderd meter te lopen naar Annemie. Een traject dat ze tussen maart 1944 en juni 1951 nog zes keer zouden afleggen. Ernst Landsberger woonde met zijn vrouw Dora Tschuschke in de Dintelstraat. Ze waren Duits; in 1929 waren ze in Berlijn getrouwd. Na een verblijf in São Paolo waren ze in 1936 naar Amsterdam-Zuid gekomen. In 1943 werd hun zoon Frank geboren. Ernst werkte eerst in de reclame en had later een wetenschappelijke uitgeverij. Het zou kunnen dat Annemie hem in die eerste rol had leren kennen. In 1953 vertrok het gezin naar New York.
Van Kurz en Lansberger maakte Annemie Wolff vermoedelijk alleen pasfoto's, want zij betaalden slechts één gulden. Al deze foto's stonden op negatieven die niet bewaard zijn gebleven.

Hetzelfde gold voor een klant genaamd 'Mook', ook op 16 januari. Dat was waarschijnlijk Leo of Selma Mock, de schoonzoon en dochter van Annemies onderburen. In februari 1943 zouden de Mocks nog een keer langskomen om foto's te laten maken.
Meer klanten voor portretfoto's had Annemie Wolff niet in januari 1943. Zij noteerde na deze eerste maand in haar kasboek 54 gulden aan verdiensten.

1 Wie er op de foto ging, is niet duidelijk. Dochter Betty Vegting kan het zich niet herinneren.
2 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Politie Meldingsrapporten 1940-1945. Wim Vegting was in december 1942 thuis opgehaald door de Amsterdamse politie, in opdracht van de Zentralstelle für jüdische Auswanderung.
3 Na de oorlog stuurde hun advocaat Nino Kotting de brieven, verklaringen en foto's terug. De papieren zijn in bezit van Betty Vegting.
4 Gevluchte Duitsers verloren hun nationaliteit; dit was een onderdeel van de nazi-wetgeving. Na de bevrijding kregen ze die weer terug. In Nederland werden deze Duitsers behandeld als 'onderdanen van een vijandige natie' en kwamen ze opnieuw in een moeilijke positie.
5 In *Het Joodsche Weekblad* van 8-1-1943 staat dat Lippman-Rosenthal & Co een lijst wil opstellen met gemengd-gehuwde rekeninghouders. Indien men zich niet meldde, werd het huwelijk als 'vol-Joods' beschouwd.
6 Klara probeerde via het Comité voor Joodse Vluchtelingen te zorgen dat Emil niet naar een vernietigingskamp werd gestuurd.
7 Die stonden op filmrolletje 351, aldus het kasboek. Dit rolletje is evenmin bewaard gebleven.

Mei 1943

1. Mej. Beg	Euterpestr. 125		F 41 7.50	7.50
1. B. Boeg	Kraaipanstr. 67		F 41 5.–	5.–
4. Beekmann	Kwinderstr. 46		F 42 6.–	6.–
4. Hellinga	Revierenlaan		F 41/42	7.50
5 Meeboer	Bernissestr. 37		F 43	7.50
5 Ryke			F 43	4.–
5 Friedmann	Kr. Wydrechtstr. 80		F. 43	4.50
5 Jonker	Kasteel Amerongen		F 43	1.50
8 Noorden	N. Amstellaan 127		F 44	fl. 1.50
10. J. S. Moes	Keizersgracht 780		F. 44	fl. 1.50
11 Domela Nieuwenhuis	Leidsche gracht		F. 44	7.50
12. Neuhaus	Minervalaan 35		F. 44	10.–
12. Weissendorf	Deurloostr.		F 44/45	model
12. Hagel	Deurloostr.	×	F. 45	7.50
12. Frischauf	Volkerastr. 11		F 45	fl 2.50
12. Knap			F. 45/46	7.50
13. Lilienthal	Klingerbeekstr. 26 II		F 46	7.50
13. Dirks	J. v. Andringastr. 294		F. 46	6.–
14. Hartog	Retiefstr.		F. 47	9.–
14. Tauber	Deurloostr.		F. 47/48	8.–
15. Bolognese	Westeringschans		F. 47	9.50
17. Burghouts	Ablasstr. 32		F. 48	8.–
17. Kaufman	Hectorstr.		F 48	7.50
18. Rietbergen	Vierstr.		F. 48	6.–
22				
22 Keultjes Hondjes	N. Amstellaan	×	F. 49	2.–
24. Herter	N. Amstellaan 103		F. 49	10.50
26. Nollen	Roerstr. 68 II		F. 51	6.–
27. Smit	Maasstr.		F. 50	14.–
28. Stern	Uiterwaardenstr. 362		F. 50	17.50
28. Simons	Amstellaan 201 I			4.50
28. Heinricht	Maasstr. 48 II		F. 51	7.50
				135.50

BEGIN MEI 1943 was het onrustig in Nederland. Op 29 april was afgekondigd dat alle dertigduizend Nederlandse militairen als krijgsgevangenen in Duitsland moesten gaan werken. In Twente werd als eerste gestaakt en gedemonstreerd. Het gonsde van de geruchten over meer stakingen. De Duitse autoriteiten kondigden het politiestandrecht af om onmiddellijk en hardhandig de onrust te kunnen neerslaan: verdachte personen konden zonder proces worden doodgeschoten. Er zouden tweehonderd mannen gedood worden als gevolg van de April-Meistakingen. In Amsterdam was het relatief rustig, de herinnering aan de gevolgen van de Februaristaking van 1941 was nog levend.[1] 'Het is overal rumoerig, je mag niet in groepjes van vijf met elkaar praten', schreef Greet van Hinte die bij Annemie om de hoek woonde.[2] Alle mannen tussen achttien en vijfendertig jaar moesten gekeurd worden voor tewerkstelling in Duitsland. Veel jonge mannen doken onder. Uiteindelijk zouden zo'n achtduizend militairen en vijfhonderdduizend van de overige mannen als dwangarbeiders naar Duitsland gaan.
Zo verhardde het Duitse regime in Nederland en nam de weerstand tegen de bezetting toe. Veel Nederlanders verwachtten al vanaf 1940 dat de oorlog snel afgelopen zou zijn. In mei 1943 leken de kans écht te keren: Noord-Afrika werd bevrijd en de geallieerden bereidden zich voor om over te steken naar Italië. Aan het oostfront werden de Duitsers teruggedreven door het Russische leger. Beide partijen versterkten hun positie.
Het oproepen, weghalen en verraden van Joodse inwoners ging onverminderd voort.

Op zaterdag 1 mei kwam Liesbeth Keg uit de Euterpestraat door de regen naar Annemie toe gefietst. Liesbeth wilde haar verloofde Jan Haverkorn van Rijsewijk een foto cadeau doen voor zijn veertigste verjaardag. Ze had Jan vijf jaar eerder op vakantie in Tirol ontmoet. Zijn ouders waren schilders en zijn grootvader was directeur geweest van het Museum Boijmans. Liesbeth, afkomstig uit Zaandam waar haar vader een kaashandel had, had haar studie medicijnen afgebroken toen de loyaliteitsverklaring getekend moest worden. Ze was bij de bloedtransfusiedienst gaan werken. Jan nam deel aan het verzet. Wat hij precies deed, wist Liesbeth niet; soms verdween hij een tijdje. Achteraf heeft Jan alleen verteld dat hij samenwerkte met Gerrit van der Veen.
Jan en Liesbeth zouden anderhalf jaar later trouwen, ook al werd Jan gezocht in verband met zijn verzetswerk. Hij vond het een mooie verzetsdaad om te trouwen op 31 augustus, de verjaardag van Koningin Wilhelmina. Ze gingen in de Herculesstraat wonen, waar Jan een vluchtluik maakte. Zo konden de mensen van het gewapend verzet die er vergaderden, ongezien wegkomen. Precies één jaar na de bevrijding, werd hun zoon geboren. Later kregen Liesbeth en Jan nog een dochter. Over de oorlog spraken ze zelden.
Liesbeth was blijkbaar tevreden over Annemies foto's, want Jan, Liesbeths zusje Han en Cilia Wilkens, een vriendin van Han, kwamen in september bij Annemie.

Nog een jonge vrouw kwam op haar vrije zaterdagmiddag bij Annemie Wolff: Betje Roeg. Betje was negentien jaar en droeg een zwartfluwelen jurk die haar donkere ogen goed deden uitkomen.
Annemie maakt een serie portretfoto's en rekende vijf gulden. Hoewel verkoopster van beroep, was Betje nu in dienst bij de afdeling Hulp aan vertrekkenden van de Joodse Raad. Mensen die een oproep hadden gekregen voor 'tewerkstelling in het Oosten' konden zich daar melden. De afdeling adviseerde over de bagage die ze moesten meenemen en hielp bij het pakken. Voor wie zonder iets vertrokken was, werden rugzakken en levensmiddelen nagezonden. De medewerkers verzamelden en repareerden kleding, schoenen,

149 *Betje Roeg*

rugzakken en broodzakken. Bij razzia's verzorgden ze de mensen die op verzamelplaatsen bijeengebracht waren en wachtten op transport naar Westerbork. Voor achterblijvende familieleden boden ze hulp in de huishouding.
Betje was vlak voor de oorlog weer in haar geboortestad Amsterdam komen wonen, nadat ze jarenlang met haar ouders en broertjes in Breda en Utrecht had gewoond. Haar vader had samen met zijn zwager een kledingwinkel op de Nieuwendijk, met filialen in andere steden. Kortgeleden was de familie Roeg gedwongen verhuisd uit de Rivierenbuurt naar de Transvaalbuurt. Nadat de Joodse arbeiders hier waren weggehaald, werden de Joodse bewoners van Amsterdam-Zuid in de vrijgekomen huizen geplaatst. Ook Betjes grootvader Mozes Plotske was naar de Kraaipanstraat verhuisd, drie huizen van hen vandaan. Hij werd al snel na zijn verhuizing opgepakt; op 9 mei overleed hij in de Hollandse Schouwburg. In 1938 had Betje nog bij hem op schoot gezeten, toen haar nicht van moederszijde trouwde met haar neef van vaderszijde. Betje was bruidsmeisje en haar broer Max bruidsjonker. Er waren toen twee grote bruiloften in de familie waarbij ze zich in hun mooie kleren aan tafel lieten fotograferen. Dat waren andere tijden geweest. In het afgelopen jaar was bijna de helft van Betjes familie weggehaald. Ze waren naar Westerbork gestuurd en daarna 'naar het Oosten'.
Op 20 mei 1943 zouden de voorzitters van de Joodse Raad te horen krijgen van Aus der Fünten, de baas van de Zentralstelle für jüdische Auswanderung, dat zij de helft van de mensen die voor de Raad werkten hun Sperre moesten ontnemen. Ze kregen een dag om een lijst met zevenduizend namen in te leveren.[3] Slechts duizend van de opgeroepen mensen kwamen zelf opdagen, anderen

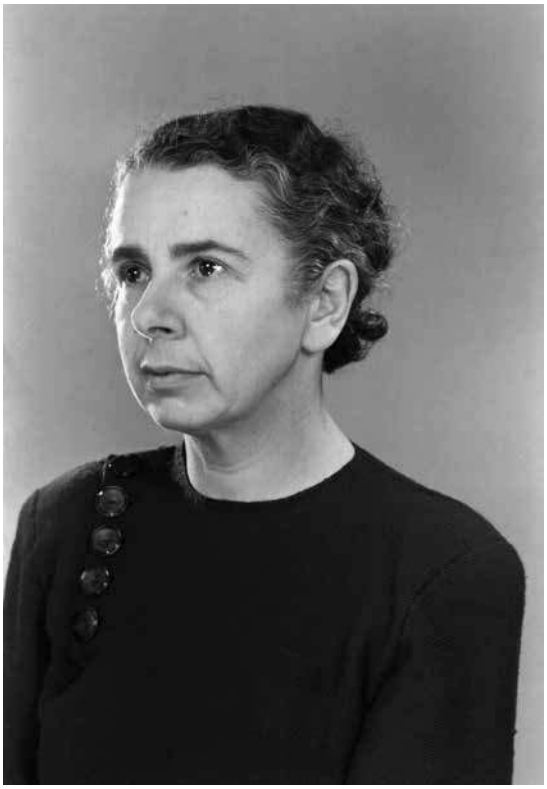

wachtten af of doken onder. Dat leidde tot de razzia van 26 mei 1943 waarbij duizenden Joden uit het centrum van Amsterdam bij het Muiderpoortstation werden verzameld. Ook Betjes Sperre verviel, maar ze meldde zich niet. Volgens het familieverhaal dook het gezin Roeg onder in de Lekstraat, maar werden ze verraden. Bij de razzia van 20 juni werden ze opgepakt en in veewagens naar Westerbork gestuurd. Op 29 juni zaten ze in de trein naar Sobibor met 2400 anderen. Niemand van dit transport overleefde: Betje, haar ouders en twee broertjes werden op 2 juli 1943 vermoord.

Begin mei fotografeerde Annemie een man met een Jodenster op zijn jasje en een vrouw. Ze had maar één foto per persoon nodig om een goede pasfoto te maken. Annemie fotografeerde ook een jonge vrouw van wie ze niets noteerde, maar van haar maakte ze geen pasfoto's.

Dinsdag 4 mei 1943 was een frisse zonnige dag, mooi genoeg om een wandeling met Berdi te maken, noteerden de onderduikmoeders in het dagboek dat zij voor haar bijhielden. Het nieuws over de stakingen verspreidde zich: in het Noorden van het land werd er hard tegen opgetreden. De kranten meldden de namen van de enkele tientallen jonge mannen die direct doodgeschoten waren nadat doodvonnissen waren uitgesproken. In Amsterdam werd een man geëxecuteerd, omdat hij opriep tot staken. Nu werden ook alle mannelijke studenten die de loyaliteitsverklaring van maart niet getekend hadden, opgeroepen voor de Arbeitseinsatz. Ze moesten zich op 6 mei melden.

Op 4 mei fotografeerde Annemie een meisje van twee dat Anneke Beekman heette. Annemie had haar op een krukje gezet en nam een hele serie foto's. Het geruite speelgoedhondje was weer een succes: de knuffel tegen zich aan drukkend zat Anneke even stil. Anneke keek langs de camera naar haar moeder. Selma Beekman-Fonteyn wilde foto's als herinnering. Samen met haar man Elias had ze besloten om hun dochtertje te laten onderduiken. Ze dachten dat zij, jong en sterk, een 'werkkamp' wel zouden overleven, maar wilden dat hun kind niet aandoen. Op 27 mei zou Anneke naar Hilversum worden gebracht, waar het verzet onderdak voor haar had gevonden bij de zussen Van Moorst, die vanuit hun katholieke geloofsovertuiging het kind wilden redden.
Selma en Elias waren gelovig en voerden een koosjere huishouding. Elias' vader werkte als bode bij de hoofdsynagoge van Amsterdam en zijn jongste broer was chazan, voorzanger, in Leeuwarden. Met zijn andere broer Emanuel was Elias in het begin van het jaar een bedrijf aan huis begonnen in de Kuinderstraat, waar men op bestelling geweven naamlint kon kopen. Dat liep goed omdat mensen op aanraden van de Joodse Raad hun kleding markeerden voor ze op transport gingen. Van april tot juni adverteerden de broers Beekman in *Het Joodsche Weekblad*, maar of aan de bestellingen van juni kon worden voldaan was twijfelachtig. Elias en Selma zouden opgepakt worden bij de grote razzia in Amsterdam-Zuid en Oost van 20 juni.
Na de oorlog bleken Annekes ouders op 9 juli 1943 in Sobibor vermoord te zijn. Bijna niemand van hun families kwamen terug. Anneke bleef bij de zussen Van Moorst. Ze werd het middelpunt van juridische strijd tussen een Joodse organisatie en haar pleegmoeders, die werden geholpen door de Rooms-Katholieke Kerk. Het was een veel besproken onderwerp in de Nederlandse pers: moest Anneke blijven bij degenen die haar, katholiek, hadden opgevoed of moest ze worden opgevoed in het geloof van haar ouders? Met haar pleegmoeder bleef Anneke verborgen in een klooster, tot ze in 1961 op haar 21ste opdook uit Frankrijk. Anneke gaf een televisie-interview, waarbij ze als rustige jonge vrouw met een vriende-

lijk gezicht na jaren van felle discussie het gevoel opriep: 'Waar maakten we ons eigenlijk zo druk over, het is toch goed gekomen met dat meisje?'.[4] Vier jaar daarna trouwde Anneke met een Fransman en ging ze in Frankrijk wonen. Ze vermeed alle publiciteit, maar gaf een interview in het *NIW* naar aanleiding van haar vijftigste verjaardag. Anneke vertelde dat ze veel waardering had voor haar pleegmoeders, dat ze een gelukkige jeugd had gehad en dat blij was dat het contact met haar Joodse familie was hersteld.

Op 4 mei fotografeerde Annemie vervolgens het gezin Hellinga: Wytze en Joke met hun kinderen Gerben van vijf en Anne van één. Joke was een zus van Nellie Barth-Riemens die in veertien dagen eerder haar dochtertje Marianne had laten fotograferen. De Hellinga's kwamen lopen van de Rivierenlaan. Wytze was leraar Nederlands en een verwoed amateurfotograaf geweest, maar in de oorlog kon hij waarschijnlijk geen filmrolletjes meer krijgen. Gerben herinnert zich dat de foto's gemaakt werden: 'Mijn moeder zag er heel mooi uit die dag, ze had zich opgemaakt en mooie kleren aangetrokken.' Annemie nam een klassiek familieportret: de ouders naast elkaar, Anne bij Joke op schoot en Gerben staand tussen zijn ouders. Ze moest heel wat opnamen maken voordat ieder er leuk op stond en de kinderen allebei stilstonden. Annemie maakte ook opnamen van alleen Joke met de kinderen. Ze betaalden zeven gulden vijftig.
In juni zou Annemie een serie portretfoto's van Joke maken en daarna buitenfoto's van Joke met Gerben en Anne op een grasveld. Aan het eind van de fotosessie gingen ze een ijsje eten, mogelijk op het terras van het Apollohotel. Anne herkent het grasveld, dat was het landje waar nu de RAI staat,

153 *Anne, Joke, Gerben en Wytze Hellinga*

op steenworp afstand van haar ouderlijk huis. Joke Hellinga betaalde in juni veertien gulden vijftig. Kort na het maken van die foto's vertrokken de Hellinga's uit Amsterdam. Wytze was officier, maar had zich in 1941 niet gemeld voor krijgsgevangenschap. Toen er opnieuw sprake was van krijgsgevangenschap en dwangarbeid, verborg de familie Hellinga zich op de Veluwe, in een huisje met een rieten dak. In de zomermaanden kwam hun nichtje Annelies Barth bij hen logeren. Ze had tuberculose opgelopen en in die tijd was rusten in de buitenlucht een van de weinige therapieën daartegen. Gezonde buitenlucht was er genoeg op de heide. De kippen van een naburige boerderij waren het voornaamste gezelschap, zegt Anne. Soms werd er wel geschoten rond de spoorlijn waar ze op uitkeken en op een dag stortte er een vliegtuig neer. Ze hadden last van de spanning van de oorlogsomstandigheden en van de eenzaamheid.
Toen er een tank door het bos kwam en vlak voor het huisje stopte, zwaaide Wytze met een witte vlag en riep zijn gezin toe op de grond te gaan liggen. Het waren de Engelsen: het gezin Hellinga was bevrijd. Met de soldaten in een kring zittend, aten ze chocola. Een maand later kregen Joke en Wytze een derde kind, een meisje. Ze gingen terug naar de Rivierenlaan. Wytze werd hoogleraar in de taalkunde aan de Gemeentelijke Universiteit. Gerben, die op de Veluwe van zijn vader les had gekregen terwijl ze over de hei wandelden, ging weer naar school. Hij zou schrijver worden.

Woensdag 5 mei 1943 was opnieuw een zonnige dag, een paar graden warmer dan de dag ervoor. Alida Meeboer liep met Mia, een peuter met donkere krullen, uit de Bernissestraat naar de Noorder Amstellaan. Haar man Piet werkte in de kabelfabriek HAKA in Amsterdam-Noord; hij moest ver fietsen naar zijn werk, maar had dat ervoor over om in een comfortabele woning in de Rivierenbuurt te wonen. Alida en Piet waren gelovige christenen die graag kinderen hadden willen hebben. Toen Piets schoonzus een half jaar eerder gevraagd had of zij voor een Joods meisje wilden zorgen, hadden ze meteen ja gezegd. Mia was de dochter van Louis en Marie Premseler-Logcher, geboren tien dagen na het begin van de oorlog. Louis was een Amsterdamse reclame- en letterschilder; Marie kwam uit Den Haag, maar woonde al lang met haar familie in Amsterdam. Ze hielden van moderne en mooie dingen en hadden zelfs een filmcamera. Louis en Marie waren in de Borssenburgstraat in de Rivierenbuurt gaan wonen, dichtbij Louis' ouders, zus en broer. Zijn broer Max was zanger bij de groep Vocal Kings die internationale successen boekte.[5] Louis' familie was erg hecht, net als die van Marie. Haar ouders, zus en zwager woonden in de Niersstraat.
Louis' vader was in april 1942 overleden. Zijn moeder had Louis nog gefilmd op Mia's tweede verjaardag, maar ze was een paar maanden later weggehaald. In diezelfde tijd kregen Louis en zijn broer oproepen voor 'arbeidsverruiming' in Nederland. Zij moesten grondwerk doen in het Amsterdamse Bosplan. Max had geruchten over een razzia gehoord en meldde zich ziek op 3 oktober 1942. Louis werd die dag opgepakt en op de trein naar Westerbork gezet. Marie verwachtte toen hun tweede kind. Ze werd aangesproken door haar overbuurvrouw die haar voorzichtig liet weten dat zij voor Mia een vertrouwd adres wist, bij haar broer Piet Meeboer en zijn vrouw Alida. Marie en Alida spraken af dat als Marie de oorlog niet zou overleven, haar tweede kind ook door de Meeboers zou worden opgenomen, zodat de kinderen in elk geval bij elkaar zouden zijn.[6]
Maries zoon Nick werd op 8 november 1942 geboren. Enige maanden later besloot Marie om onder te duiken bij haar familie die zich in de Niersstraat op zolder verborgen hield. Nick werd door het verzet in Arnhem ondergebracht.[7] Piet

155 *Mia Premseler*

156 *Onbekend*

157 *Onbekend*

haalde Mia op. In de maanden daarna voorzag hij de ondergedoken familie Logcher van eten. Vermoedelijk bracht hij hen ook Annemies foto's van Mia. Ze zouden in september worden ontdekt. Men was erachter gekomen dat het appartement in de Niersstraat leeg stond, waarna de firma Puls op last van de Duitsers het huis kwam leeghalen en de onderduikers op zolder vond. Ze werden op 23 september 1943 in Westerbork in de strafbarak opgesloten. Strafgevallen werden op het eerstvolgende transport gezet; dat ging op 19 oktober naar Auschwitz. Louis was drie maanden eerder uit Westerbork doorgestuurd naar Sobibor. De enige van hun families die de oorlog overleefde, was Louis' broer Max die gemengd gehuwd was.
Piet en Alida Meeboer konden niet onopgemerkt een driejarig donker meisje in huis nemen. Piet besloot om met vrienden van zijn verzetsknokploeg op bezoek te gaan bij de bovenbuurman die NSB-er was: 'Als dit kind iets overkomt, weten we je te vinden', was de mededeling. Mia werd niet verraden. Haar ouders kwamen na de bevrijding niet terug, maar haar broertje wel. 'Ik zag een baby in een kinderwagen voor me, maar in plaats daarvan kwam een bang jongetje dat een speelgoedhondje voorttrok', weet Mia nog. Piet en Alida voedden Mia en Nick, voortaan Hans genoemd, op alsof het hun eigen kinderen waren, maar vertelden hen wel dat ze aangenomen waren. Hun oom Max verloor in 1946 een rechtszaak over de voogdij.[8] Daarna hadden ze alleen nog contact met hun oudoom die als toeziend voogd was benoemd. Voor Mia was hij 'Opa Logger' met wie ze eens per week op stap ging. Bang dat ze de kinderen zou verliezen, was Alida niet zo op het contact gesteld. De oudoom vond dat Piet en Alida de kinderen te 'christelijk' opvoedden.
In 1956 kreeg Nederland een Adoptiewet en werden Mia en Hans officieel geadopteerd, zodat Meeboer hun achternaam werd. Opa Logger vond dat Mia daarmee haar ouders verloochende. Mia was zestien en vroeg hem voor het eerst: 'Maar wat ben ik dan van u?', waarna hij kort over haar Joodse familie vertelde. Later ging Mia zich meer voor haar Joodse achtergrond interesseren. Ze ging aan de slag als vrijwilligster in het bejaardenhuis Beth Shalom, waar ze op de eerste dag een oude achternicht ontmoette die altijd had gedacht dat Mia en Hans met hun moeder omgekomen waren. In 1973 kregen zij van een onbekende nicht het filmpje dat hun vader gemaakt had op Mia's tweede verjaardag. Voor het eerst zagen zij beelden van hun ouders en grootmoeder.[9] Mia zag zichzelf bij haar vader op schoot, met eenzelfde soort jurkje als ze droeg voor de foto's die Annemie Wolff in mei 1943 had gemaakt en die haar pleegmoeder altijd bewaard had.

Op woensdag 5 mei schreef Annemie in haar kasboek: 'Jonker, Kasteel Amerongen, *f* 1,50' en 'Rijke, *f* 4,-.' Het is niet bekend wie ze met deze twee geheimzinnige regels bedoelde; ze maakte foto's van twee mannen en daarna van een moeder en dochter met een Jodenster op hun kleding. Vervolgens noteerde Annemie 'Friedmann'. Ze bedoelde de familie Friedberg van wie ze eerst een groepsfoto maakte. Daarna maakte foto's ze van ieder apart: Elly Friedberg-Weg, haar zoon Rudolf van achttien, haar dochter Arnita van dertien en een onbekend meisje dat op de groepsfoto haar armen om de schouders van Elly en Arnita geslagen had. Deze foto's wilde Elly naar haar man Benno sturen, die eind 1942 was opgepakt en in Kamp Vught opgesloten. Elly betaalde vier gulden vijftig.
Elly was van Poolse afkomst en had Benno in Duitsland ontmoet. Benno was in Rotterdam geboren; zijn ouders Jossel en Olga kwamen uit Letland en Rusland en woonden sinds 1896 in Rotterdam, waar Jossel graancontroleur was. In 1924 was de familie Friedberg genaturaliseerd. Op zijn vijftiende was Benno naar Duitsland gegaan

om zijn school af te maken en daarna medicijnen te studeren. Toen hij met Elly trouwde, werkte hij in een ziekenhuis in Berlijn. Daar werd Rudolf geboren en Arnita in Koblenz, waar Benno huisarts werd. Toen Hitler aan de macht kwam, keerde Benno terug naar zijn geboorteland. Zijn diploma's werden echter niet erkend en hij moest weer gaan studeren, financieel gesteund door zijn ouders. In 1940 deed hij opnieuw artsexamen en vestigde hij zich als huisarts in Scheveningen, waar zijn ouders inmiddels waren gaan wonen. In 1941 meldde Benno in de *Haagsche Courant* dat zijn praktijk alleen nog voor Joodse patiënten open was.
Zoals alle Joden in het kustgebied, moest de familie Friedberg in mei 1941 naar Amsterdam verhuizen. Hun nieuwe adres was een jeugdhuis van de Joodse Raad met veel oud-bewoners van Werkdorp Wieringen.[10] Waarschijnlijk moest Benno daar een oogje in het zeil houden. Niet veel later werkte hij als arts namens de Joodse Raad bij de Zentralstelle für jüdische Auswanderung in de voormalige Christelijke HBS aan het Adama van Scheltemaplein. De Zentralstelle maakte onderdeel uit van de machinerie om Joden naar 'werkkampen in het Oosten' te sturen, al werkte de organisatie in het begin nog mee aan emigratie van mensen die visa bemachtigd hadden. Als arts moest hij daar mensen keuren. Benno probeerde – net als zijn collega Bert de Vries Robles – zoveel mogelijk mensen ongeschikt voor werkkampen te verklaren en uitstel te geven. Daarvan getuigt een brief van Juda Groen, arts bij de Centrale Israëlitische Ziekenverpleging: 'Mag ik U bij deze gelegenheid hartelijk bedanken voor de wijze, waarop u de familie van mijn patiënte [Mevr. Vigevano] hebt weten te bevrijden? Ook verder hoor ik van vele zijden zoveel goeds over de wijze, waarop U het moeilijke werk op het Adema van Scheltemaplein

159 *Rudolf Friedberg, Elly Friedberg-Weg, een onbekende vriendin en Arnita Friedberg*

Op de foto in oorlogstijd gaat over een deel van het oeuvre van fotografe Annemie Wolff (1906-1994): de teruggevonden honderd fotorolletjes uit 1943, met portretten van 440 mensen, één gipsmasker, één kat en drie hondjes.
Bij de foto's hoort een kasboek geordend per maand, met de namen en adressen van Annemies klanten en wat zij betaalden. Tamara Becker en An Huitzing identificeerden meer dan driehonderd personen die op de foto's staan en vertellen hun verhalen vanaf het moment dat op 14 januari 1943 Annemies eerste klantje zich aandiende, de peuter Robert Ferro. Annemie zag een doorsnee van haar buurtgenoten voor haar camera langskomen, Joods en niet-Joods, jong en oud, vrolijk en bedroefd, Amsterdammers en vluchtelingen.

Waarom kwamen mensen midden in de oorlog bij Annemie Wolff thuis op de Noorder Amstellaan (Churchill-laan) in Amsterdam-Zuid om op de foto te gaan? Velen wilden een pasfoto voor een vals persoonsbewijs. Anderen hadden foto's nodig om te bewijzen dat ze eigenlijk 'Arisch' waren. De meeste foto's zijn echter gemaakt voor de herinnering, om aan geliefden te geven of zelf te bewaren. Er zijn veel babyfoto's: ondanks alles ging het leven tijdens de bezetting gewoon door. De tegenstelling tussen de vreedzame foto's en de huiveringwekkende omstandigheden is de rode draad van het boek tot aan de laatste klant op 24 september 1943, de bodybuilder tevens Duits soldaat Karl Barta.

9 789462 262119 >